

XVIII. YÜZYIL SONU VE XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA HARPUT ÇEVRESİNDE MADENCİLİK FAALİYETLERİ

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK¹

Giriş

Konuya önce Harput ve madencilik nasıl yan yana getirilir sorusu ile başlıyalım. Çünkü cümleminizin de malumudur ki, Harput'un yakın çevresinde herhangi bir maden ocağı bulunmamaktadır ve tarihte de böyle bir durum söz konusu olmamıştır. Bu soruya vereceğimiz yegâne cevap, az sonra anlatılacağı üzere ele alınan dönemde Elazığ, Diyarbakır ve Malatya bölgelerinde yürütülen büyük madencilik faaliyetlerine Harput'un bir süredir de olsa idari açıdan olduğu kadar coğrafî açıdan da merkezlik etmesidir.

Osmanlı ülkesindeki devlet gelirlerinin en önemlilerinden biri mukataalardı ve bunlara konu olan gelir kaynaklarının içerisinde madenler de bulunmaktaydı. Madenler, Osmanlı toplumunda gerek askeri ve gerekse sivil açılardan çok geniş bir kullanım alanına sahip olmaları bir yana, devlet hazinesi için de başlıca gelir kaynaklarından birisi durumunda idi. Bunlara bir de madenleri ileleyen ve bu yol ile geçimini sağlayan insanları ekleyecek olursak madencilik in Osmanlı Devleti'nde başlı başına bir sektör olduğu gerçeği ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla, bu sektör içerisinde verimlilik açısından diğer maden ocaklarına fark atan ve can damarı niteliğinde haiz olan maden ocaklarının bulunması gayet tabii idi. Bu çerçevede devletin, üzerinde titizlikle durduğu ve her zaman için bol ürün elde edebilmek için özen gösterdiği maden ocakları da vardı ki, bunlar arasında Keban ve Ergani madenleri ilk sıralarda yer alıyordu. Onların bu önemi, ocaklardan elde edilen ürünlerin cinsi ve deeri ile maden havzasının genişliği ve her zaman için bol üretim yapılabilecek durumda olmasından kaynaklanıyordu. Bu cümleden olarak Keban madeninde, 1780'li yıllara kadar deeri madenlerden altın üretiminin ve 1730'lu yıllardan itibaren önemli miktarlarda gümüş üretiminin gerçekleştiğini belirtelim. Aynı şekilde Ergani madeninde de, yörenin Osmanlı hâkimiyetine geçtiğinden itibaren üretime geçilerek 1770'li yıllara kadar altın ve gümüş üretiminin yapıldığını ve söz konusu dönemden itibaren de önemli miktarlarda ham bakır üretilmeye başlandığını belirtelim. Bundan dolayı devlet, her iki

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/SPARTA

maden ocağındaki üretim faaliyetlerinin kesintisiz olarak ve en üst düzeyde verim elde edilebilecek şekilde devamını kural olarak benimsemi ve bunun için gerekli olan tedbirleri alma yoluna gitmiştir. Hatta bununla ilgili olarak adı geçen madenlerden elde edilen ürünlerin dağıtımını, ilgili yerlere ulaştırılması ve gerek duyulduğunda da piyasaya sürülmesi konularını tekelinde bulundurmıştır.

1- Ma'adin-i Hümayun Emaneti'nin Ortaya Çıkması

Bu çerçevede gerek Keban ve gerekse Ergani madenleri, Osmanlı Devleti'nin eline geçtikten sonra, XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar emanet usulü ile Diyarbakır Eyaleti sınırlarında olmak üzere bazen Gümü hane voyvodası tarafından mukataasına bağlı olarak bazen de doğrudan Darphane tarafından bağımsız birer mukataa olarak yönetilmiştir. Ancak, 1775'lere gelindiğinde bu iki madenin ayrı ayrı değil de ortaklaştığı bir idareye konu olduklarını ve bunların isimlerinden oluşan Ma'adin-i Hümayun Emâneti adı altında yeni bir mali birimin ortaya çıkması görülmüştür.

Bu noktada böyle bir birime niçin ihtiyaç duyulmuş veya böyle bir birimin oluşumunda ne gibi hususların etkili olduğu sorularında bir soru akla gelmektedir. Bu soruya cevap verebilmek için söz konusu madenlerin devlet nazarında sahip olduğu önemi biraz daha aydınlatmakta fayda vardır. Çünkü biz biliyoruz ki, Keban ve Ergani madenleri devlet açısından büyük ve bir o kadar da önemli mukataalardandı. Aynı şekilde yine bu madenler, devletin daimi gelir kaynaklarındandı. Böyle olunca da onlarla ilgilenmek, devlet için önemli hususlardan biri olmuştur. Bu kadar büyük bir öneme sahip olan madenlerden oluşan bir mukataa ihmal edilmeye gelemezdi. Bundan dolayıdır ki, adı geçen madenlerin imal ve idaresini en iyi şekilde sağlamak, devlet için önemli işlerden birisi olarak görülmüştür. Bu çerçevede yapılacak olan şey ise, söz konusu madenlerin bulunduğu bölgede düzeninin ve üretimin devamlılığını tam olarak sağlayacak tedbirlerin alınması olmuştur. Çünkü az sonra üzerinde durulacağı üzere o dönemde madenler bölgesindeki üretim faaliyetlerini doğrudan veya dolaylı şekilde etkileyecek türden ekonomik olayları mevcuttu. Yine çevre vilayetlerde bulunan ehl-i örf taifesi de zaman zaman madenciler ile maden üretim faaliyetleri için gerekli olan malzeme ve nakit bedelinin bir kısmını temin eden ahaliden kural dışı vergiler almaktaydı. Bütün bunlar ise, devlet ve stratejik öneme sahip madenlerin üretilmekte olduğu Keban ve Ergani madenlerindeki üretimi engelleyici durumların doğmasına sebep oluyordu. Bu nedenle bu nedenlerden dolayı Osmanlı merkezi yönetimi, yukarıda belirtilen tarihlerde az önce zikredilen mahzurları giderici ve madenlerden en üst

düzeyde ürün elde edilmesini sağlayıcı birtakım tedbirler alma yoluna gitmiştir. Bu tedbirler ilk defa, 19 Mart 1775 tarihinde yayınlanmış olan bir ferman ile gündeme gelmiştir. Söz konusu ferman ile oluşturulan Ma'adin-i Hümayun Emaneti'nin başına eminler atanmaya başlanmıştır. Bu kâhilerin ataması Darphane nazırının teklifi ile olur ve onlara adı geçen emanet "...tevabi'i ve kâffe mülhakat ve mütemilat ve mukata'atı..." ile birlikte tevcih edilirdi. Bu nedenle onlar, göreve başladıklarında ilgili makamlara hitaben bir atama buyuruldusu gönderdikten sonra emanet sınırları dâhilindeki birimlere voyvoda ve subaşı gibi kâhileri atarlardı. Bunların dışında bazı kazaların hâkimlerinin atamalarında da etkili olurlardı¹.

Ma'adin-i Hümayun eminleri emanet sınırları dâhilindeki idari, askeri, sosyal, dini ve iktisadi hayatın kısacası devlet ve toplum düzeninin normal artlarında devamından sorumlu idiler. Dolayısıyla onlar, gerçekte bir mukataaya atanan görevli iken çok yönlü görev ve sorumlulukları olan kâhiler olarak da karşımıza çıkmaktadırlar.

2- Ma'adin-i Hümayun Emaneti'ne Başlı Madenler

Asli unsurunu Keban ve Ergani madenlerinin oluşturduğu bu emanete zamanla yakın çevrede bulunan veya sonradan tespit edilen birtakım maden ocakları da başlanmıştır. Böylelikle büyük bir maden idaresi oluşturulmuştur. Söz konusu idareye konu olan maden ocakları onlardan ibaretti.

a- Keban Madeni

Tarihsel geçmişi M.Ö. 6000'li yıllara kadar dayanan Keban madeninin Osmanlı döneminde işletilen önemli madenlerden olduğu bilinmektedir.

Keban madeninde XIX. yüzyılın ortalarına doğru yılda 414 kilograma kadar düşen ve gittikçe azalan bir gümüş üretimi, 1780'li yıllara kadar devam eden ve yılda 61 kg. civarında olan altın üretimi, 1785-1786'larda 3.5 ton civarında, 1808'lerde ise 12 ton civarında olan kurun üretimi söz konusu idi². Bunların yanında burada mürdeseng denilen bir yan ürün de elde edilmiştir. Ama bu madende üretim teknolojinin geri olması nedeniyle XIX. yüzyılın ortalarından sonra

¹ Fahrettin Tızlak, "Ma'adin-i Hümayun Emanetinin Osmanlı İdari Düzenindeki Yeri (1775-1867)", *XII. Türk Tarih Kongresi*, TTK, Ankara, 2000, s. 927-930.

² Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, TTK, Ankara, 1997, s. 119-123.

durma noktasına gelmi tir³.

Osmanlı Devleti'ndeki önemli maden ocaklarının yanında genellikle bulunan darphane, XVIII. yüzyıl öncesinde Keban madeninde de bir aralık faaliyet göstermi tir. Nitekim, 1734 yılında Keban'da daha önceden varlı ı belirtilen tesisin yeniden faaliyete geçirilmesi için bir emir yayınlanmı tir⁴. Ama bu tesisin yeniden kurularak i letildi i ile ilgili olarak daha sonraki dönemlerde bir kayda rastlanılmamı tir.

b- Ergani Madeni

Harput çevresinde bulunan önemli maden yataklarından bir di eri de; Cinderesi, Altındüzü ve Arpa Meydanı denilen yerlerde üretimin yapıldı ı ve tarihsel geçmi i kimilerince M.Ö. 2000'lerden 7000'li yıllara, kimilerince de M.S. XI. ve XII.yüzyıllara dayandırılan Ergani madenidir.

Ergani madeninde 1780'lere do ru gittikçe azalan ve 1783'de 39 kg. olan gümü , aynı ekilde 1783'lere do ru azalan ve aynı yıl 5 kg. gibi az miktarda altın ile 1780 - 1850 yılları arasında yaklaşık 6.5 ton ile 4.5 ton civarında ham bakır üretimi yapılmı tir. Bunların yanında aynı zaman diliminde burada hı r-ı nühas denilen ve i lendi inde bakır ve gümü elde edilen bir madde de elde edilmi tir. XIX. yüzyılın ilk çeyre inde bu ürünün miktarı yıllık 166 ile 297 ton arasında idi⁵. Ergani madeni Avrupa'dan getirilen maden mühendislerinin önerileri do rultusunda yapılan yenileme çalı malarının da etkisi ile üretimini kesintisiz bir ekilde devam etmi tir⁶.

c- Uyum Madeni

Uyum madeni, Ma'adin-i Hümayun Emaneti'nin asli unsurlarından olan Keban madenine ba lı olarak 1784'lere kadar bir süreli ine gümü madeni üretim faaliyetlerinde bulunulan ve o dönemde Divri i sanca ı Uluçhan kazası Ayvalıdere nahiyesinde bulunan ve ürün miktarı dü ük olan madenlerdendi. Nitekim bu madenin 1751 yılında maden idaresine

³ Nitekim 1889 tarihli bir kayıta bu maden oca mının eskiden beri emaneten idare olunmakta iken terk edildi inden bahis vardır. Bkz., stanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, T 9029 ve T 9030 kodlu II. Abdülhamit'in Cülusundan Evvel Ve Sonra hale Olunan Ma'adinin Enva' Ve Mevaki'ini ra'e Eden Cetvel.

⁴ Tızlak, a.g.e.,s. 97.

⁵ Tızlak, a.g.e.,s. 126-133.

⁶ 1889'larda Ergani madeni eskiden beri emaneten idare edilmekte olan madenler listesinde yer almı tir. Bkz., adi geçen cetvel.

yıllık olarak 5 okka⁷ saf gümüş vermek üzere bağlandı bilinmektedir.

d- Tefrik Madeni

Tefrik madeni, Malatya sancağı dahilinde İro, Gerger, Kahta ve Burga(Pütürge) kazaları dahilinde bulunan ve altın, gümüş ile kurulan üretimi yapılan madenler topluluğundan ibarettir. Buralarda bulunan ocaklarda 1809'lara kadar üretim yapılmıştır. Bir örnek olması açısından bu madende 1795'lerde yılda 343 kg., 1800'lerin başında ise 301 kg. gümüş üretilmiştir. Yine 1800'li yılların başında bu madende yılda 2 ile 1 kg. arasında değişen miktarlarda altın üretimi de gerçekleştirilmiştir⁸.

e- Elbistan Madeni

1780'li yıllarda Ma'adin-i Hümâyun Emaneti'ne dahil olarak altın, gümüş ve bakır üretimi yapılan bir maden ocağıdır. Elbistan madeni de Ma'adin-i Hümâyun'a çok kısa süreli ine bağlanan bir madendi ve üretim miktarı da çok düşüktü. Mesela 1798-1801 yılları arasında bu madenden 12 kg. gümüş ve 147. gram altın elde edilmiştir⁹.

f- Hu in ve Perçeman(Perçin) Madenleri

Hu in madeni, 1781 yılında Palu kazası Hoş köyünde ortaya çıkan ve bir yıl gibi kısa süreli ine altın gümüş üretimi yapılan bir maden ocağıdır. Bu ocakta daha sonra bakır üretimi yapılmıştır. Palu'da bulunan diğer yer alan Perçin veya Perçeman madeninde de gümüş üretimi yapılmıştır. Bu iki maden ocağı 1840'lı yıllarda maden emanetine dahil edilmiştir. Bu ocaklardan Hu in'de üretim daha sonraki tarihlerde durdurulmuş ama Perçin veya Perçeman ocağındaki üretim yüzyılın sonlarında da devam ettirilmiştir¹⁰.

3- Ma'adin-i Hümâyun Emaneti'ne Bağlı Yerler

Osmanlı madencilik rejiminde herhangi bir madenin üretim faaliyetinin devamı için gerek nakdi ve gerekse aynı yükümlülükler ile bazı yerlerin –ki bunlar köy, kaza ve hatta sancak düzeyinde olabilirdi- maden idaresine bağlanması söz konusu idi. Bu yerler madenlere kömür ve kütük temin etmekle veya bunların teminine harcanmak ve maden

⁷ 1 okka yaklaşık 1.282. kg.dır.

⁸ Tızlak, a.g.e.,s. 134-137.

⁹ Tızlak, a.g.e.,s. 137.

¹⁰ Nitekim yukarıda belirtilen 1889 tarihli defterde bu maden ocağının birisine ihale edildiğinden bahis vardır. Bkz., *adi geçen cetvel*.

idaresine sermaye tekil etmek üzere XVII. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan imdad-ı seferiyye ve hazeriyye türünden vergileri vermekle yükümlü idiler. Bu bağlamda de ik zamanlarda Ma'adin-i Hümâyun Emaneti'ne güney kuzey istikametinde Siverek'ten Gürcani 'e, doğu batı istikametinde ise Palu'dan Malatya sancağına kadar olan yerler dahil edilmiştir. Mesela 1780 yılında adı geçen emanete Erzincan, Gürcani , Kuruçay, Kemah, Eğin, Palu, Harput, Keban, Ebu Tahir, Ergani, Çüngüş , Çermik, Gerger, Kâhta ve Hekimhan kazaları ile Çarsancak(Pertek, Sağan, Mazgirt, Çemi gezek) ve Arapkir sancağı bağılı idi. 1832 yılında ise Kuruçay, Gürcani , Kemah, Eğin, Harput, Keban, Palu, Ergani, Ebu Tahir, Çermik, Çüngüş , Eğin, Siverek kazaları ile Çarsancak(Pertek, Sağan, Mazgirt, Çemi gezek), Malatya ve Arapkir sancakları bağılı idi¹¹. Bunlara XIX. yüzyılın ilk yarısında Maraş sancağı Kars-ı Maraş kazasının Andırın, Yenice kale ve Çamestil nahiyeleri de bir süreli imdad-ı seferiyye ve hazeriyye vermek üzere ilave edilmiştir.

Ama Ma'adin-i Hümâyun idaresine bağılı olan yerler listesi hiçbir zaman sabit olmamış, ihtiyaca göre zamanla bazı yerler maden idaresine bağlanırken, bazıları da ihtiyacın azalması halinde bu idareden ifraz edilmiştir. Mesela Divriği sancağı 1810'lu yıllarda benzer yükümlülüklerle maden idaresine bağlanmıştır.

Bu birimlerden Keban madenine yakın olanlar Erzurum Eyaleti'ne, Ergani madenine civar olanlar ise idari olarak Diyarbakır eyaletine bağılı idiler ki Harput da 1845'de kendisi müstakil eyalet oluncaya kadar Diyarbakır eyaletine tabi idi. Ancak bundan 1836-1839 arasında istisna tutmak gerekmektedir. Çünkü Ma'adin-i Hümâyun Emaneti, 1836 yılında yeni oluşturulan Sivas Müntehzası dahiline, 1839'da da Diyarbakır müntehzası dahiline alınmıştır.

1849'lara gelindiğinde bu liste biraz de ikli ve u ramı ve bazı yerle im birimleri adı geçen idareden çıkarılırken bazıları da yeni eklenmiştir. Bu tarihte de Ma'adin-i Hümâyun idaresine Ergani, Keban, Eğin, Çüngüş , Çermik, Ebu Tahir, Palu, Çarsancak, Ayvalıdere, Arguvan, Hekimhan, Hasan Çelebi, Kemah, Kuruçay ve Gürcani kazaları bağılı idi.

Ma'adin-i Hümâyun Emaneti varlığını 1845'de tekil edilen Harput Eyaleti'nin adının Mamüretü'l-aziz'e dönüştürüldüğü 1867 yılına kadar devam ettirmiştir.

¹¹ Tızlak, *Ma'adin-i Hüm. Emaneti...*, s. 938.

Ma'adin-i Hümâyun eminleri belirtilen bölge içerisinde “ber-vech-i istiklal” ve “serbestiyet” üzere hareket etme yetkisine sahiptiler.

Ma'adin-i Hümâyun eminleri genellikle Keban'da kendilerine ayrılmış olan saraylarında oturmaktadırlar. Uhdelerinde bazı mansıplar olduğu dönemlerde ise zaman zaman Keban'daki ehirlere bulunmak durumunda olmaktadır. Bu nedenle 1805 yılında madenlerin öneminden dolayı eminlerin Keban'da oturmaları için ferman yayınlanmıştır. 1833 sonrasında ise aramgâh olarak Harput'u kullanılmaktadır. Bu bağlamda onlar, 1835'ten itibaren Mezra'da oturmaya başlamışlardır. Bunda da maden eminlerinin artık Diyarbekir valisi gibi bazı büyük görevleri de üstlenmeye başlamaları ve bu durumlarda da üzerlerinde bulunan görevleri Harput gibi merkezi bir yerden ifa etmek istemeleri etkili olmuştur. Yani belirtilen tarihlerde artık maden eminleri aynı zamanda emin-vali konumunda olmaya başlamışlardır. Mesela o tarihlerde maden emini olan kilerin Diyarbekir eyaletinin yanında Sivas ve Rakka eyaletleri valilikleri ile Çorum, Amasya, Divriği, Malatya ve hatta bir aralık Muş sancaklarının mutasarrıflıklarını da ifa eder olmaktadır. Emin valiler, bir vesile ile Harput'tan ayrılmak durumunda kaldıklarında yerlerine vekilleri ya da hususi olarak bıraktıkları kaymakamları bakarlardı.

4- Madenlere Kömür ve Kütük Temini

a- Kömür Temini

Osmanlı madenciliğinde Avrupa'dakinin aksine yüzyıllar boyunca kullanılan yegane yakıt maddesi odun kömürü ve kütük olmuştur. Öyle ki bu iki madde, madenler için olmazsa olmaz derecesinde çok önemli idi. Nitekim 1780-1781 yılında Arguvan'daki ormanlardan madenler için kömür ve kütük temin eden baltacıların kaçtığı maden eminine bildirilince maden emini, kömür konusunda hata yapan babam ve oğlum da olsa ikisi de özürleri birdir diye cevap vermiştir¹².

Madenlere kömür temini için maden idaresine bağlı olan ve kendi bölgesinde orman bulunan bazı kazalar ahali hususi olarak bu işle görevlendirilmiş ve karlılarında da bazı vergilerden muaf tutulmuşlardır. Maden idaresine bağlı olan Palu, Çarancak, Kocaözü Mukataası, Arguvan Kazası, Arapkir Sancağı, Akçadağ Kazası, Zeyve ve Perçikan ahişleri, Kemah, Kuruçay, Gürcani ve Eğin kazaları madenler için aynı

¹² Tızlak, a.g.e., s. 171.

olarak kömür temin etmekle mükellef tutulmuşlardır.

Maden idaresine bağlı olduğu halde yakınlarında orman bulunmayan kazalar ahalisinden de bu maksata yönelik olarak bedel alınmıştır. Harput kazası, Malatya Sancağı, Çüngüş kazası, Çermik kazası, Siverek kazası, Divriği Sancağı, Andırın, Çamestil ve Yenice kale nahiyeleri, Çarsancak, Arapkir Sancağı ve Eğin kazası maden idaresine nakdî yükümlülük yerine getirmekte mükellef tutulmuşlardır. Çarsancak ve Arapkir sancakları ile Eğin kazası madenlere aynî olarak kömür temin etmekle yükümlü iken aynı zamanda nakdî olarak da maden idaresine para vermekle mükelleftiler.

Maden idaresine kömür temin eden kaza veya köylere kömürke denilmiştir. Bu tür yerleşim birimlerinin ahalileri da larda bazen yerli bazan da Gümü hane'den gelen baltacılar yardımı ile kömürcülerin nezaretinde görevlerini yerine getirmişlerdir.

Da larda yakılan kömürler, akarsu olan yerlerde su kenarlarında bulunan iskelelere getirilir ve burada kelekçiler vasıtasıyla Keban madenine ulaştırılarak buradaki kömür konularında depolanırdı. Akar suyun olmadığı yerlerde ise taşınmazlar, hayvan gücü ile yapıldı. Ergani madeninin kömür ihtiyacı ise genellikle Palu ve özellikle bu kazaya bağlı Avcı nahiyesi ve civarında bulunan da lardan temin edilerek madene ulaştırıldı.

Nakliyat için kullanılan kelekler, genellikle Harput, Palu ve Diyarbakır'da "tulum-ı çarpa" yani dört ayaklı olarak çıkarılan koyun ve keçi derilerinin kullanılarak 40 ile 60 kadarının birbirleri ile bağlanması ve daha sonra üzerlerinin yaprak, dal hasır vb. şeylerle örtülmesi ile oluşturulan nakil vasıtaları idi.

Genellikle, Çarsancak kazaları ahalilerinden olan kelekçiler, yüklerini Fırat ve kolları üzerinde olan iskelelerden alırlar ve genellikle 25 yük¹³ civarında olan kömürleri Keban'a ulaştırırlardı. Kelekler suyun akması ile hareket ettikleri için onların tekrar hareket yerlerine getirilmeleri, sökülerek develerle taşınması ile olurdu. Sökülen kelekler ilgili iskelede tekrar monte edilirdi. Taşınmazlar esnasında yırtılan veya

¹³ Fikir vermesi açısından 1 yükün madencilikte Sırbistan'da 102.636 kg., ipekte Bursa'da 155.86 kg. olduğu belirtilmiştir. Bkz., Halil Nalcık *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, c. 1, Eren Yayıncılık İstanbul 2000, s. 448. Ma'adin-i Hümayun bölgesinde 1 küfe kömürün ağırlığı ise 217.90 ile 230.76 kg. arasında değişmekteydi. Kit s. 175.

bozulan kelekler yenisi ile değiştirilirdi. Keleklerin yapımında veya tamirinde kullanılan derilerin kelekçilere devletçe meccanen verildiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Burada da devletin madenlere verdiği önemi görmek mümkündür.

Kömürlerin su yolu ile naklinin mümkün olmadığı yerlerde bu işlem develer vasıtasıyla yapıldı. Bu maksada yönelik olarak gerek duyulan hayvanlar Zeyve ve Perçikan ariretlerinden temin edilirdi. İhtiyaç durumunda ise Arguvan ve Akçada kazalarında önceden isimleri tespit edilmiş ahıslara müracaat edilirdi.

Madenlerin ihtiyacı olan kömürler yukarıda belirtilen yerlerden miri fiyatı ile satın alma yolu ile temin edilirdi. Söz konusu fiyat, kömür elde edilen yerlerin maden idaresine yakınlığına uzaklığına göre değişirdi. Mesela 1763'de Palu'dan yükü 48 paraya temin edilen kömürlerin fiyatı ormanların uzaklaşması nedeniyle 1811 yılında 3 kuru 15 paraya yükselmiştir. Çünkü belirtilen tarihte Palu'da bulunan ormanlar, madenlere 10-12 saatlik yani 40-50 km.lik mesafelere kadar uzaklaşmıştır. Bu nedenle kömür fiyatı takip eden yıllarda 5.5 kuru a yükseltilmiştir¹⁴.

b- Kütük Temini

Ma'adin-i Hümayun Emaneti sınırlarındaki madencilik faaliyetlerinin ihtiyaç maddelerinden biri de kalhane ve ma'aracı diye bilinen kütük idi. Kütük ma'aralarda tahkimat işlerinde ve cevherlerin eritilmesinde yakıt olarak kullanılırdı.

Madenlere ihtiyaç duyulan kütük, Emin, Kemah, Kuruçay ve Gürcani kazaları tarafından aynı olarak temin edilirdi. Bu kazalardan Kemah, Kuruçay ve Gürcani 'ten yıllık olarak 40000 ile 80000 arasında, Emin kazasından ise 10000 adet kütük temin edilirdi. Emir geldiğinde kütükler ilgili kazaların kapasitesine göre önceden tespit edilir ve temin edilen kütükler emir su yoluna uzak ise öküzler ile çekilerek veya amelelerce sürüklenerek su kenarlarına getirilir ve Fırat nehrine salınırdı. Emin kazası Umin köyünde kütüklerin kontrolü için bir merkez oluşturularak kütüklerin Keban'a tam ve eksiksiz olarak ulaştırılması sağlanırdı. Kütüklerin bedeli maden idaresince ilgililere ödenirdi.

Maden emanetinin ihtiyacı olan kütüklerin temini dolayısıyla da

¹⁴ Tızlak, a.g.e., s. 175-176.

yukarıda belirtilen bölge ormanlarının azalması ve yerleşim yerlerine uzaklaşması süreci hız kazanmıştır. Böyle olunca maden idaresine bağlı yerlerin ormansızlaştırılması gibi bir süreç yaşanmıştır. Nitekim bu durum belgelere de geçmiştir ve daha 1791'de madencilik faaliyetlerinin başlangıcında etrafında mevcut ormanlarının olduğu belirtilen Keban'da beş on seneden beri ormanların tahribi ve uzaklaştırılması ve madenlere lazım olan kömürün uzaklardan getirilmeye başlanması bahis ve şikâyet konusu olmuştur. 1805-1806'larda ise ormanların madenlere 20 saat kadar uzaklaşması olduğu undan bahis vardır. Bunu bir insanın saatte ortalama 4 kilometre yol alabileceğinden hareketle bu günkü rakamlarına çevirecek olursak; ormanların o tarihlerde Keban'dan yaklaşık 80 kilometre uzaklaşması olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum, ilerleyen tarihlerde de devam etmiş ve bir zamanlar madenlere kömür ve kütük temin edilen Kemah ve Eğin'in odun ihtiyacı 1900'lerde Refahiye'den karşılanmaya başlanmıştır. Belirtilen bu hususlar bölgenin ormansız kalması bir yana, madencilik faaliyetlerinde de maliyet artışına sebep olmuştur¹⁵.

5- Madenlerin Dağıtım Düzeni ve Nakli

Osmanlı madencilik rejiminde madenlerde elde edilen ürünlerden 1/5 ile 1/10 arasında değişen oranlarda miri hissesi alınır geri kalanı devlet tarafından miri fiyat ile satın alınır. Dolayısıyla madencilikte devletin ihtiyaçlarının karşılanması birinci öncelikteydi. Bu nedenle madenlerde elde edilen ürünlerin bir numaralı alıcısı devlet idi. Devlet ihtiyaçları karşılandıktan sonra ihtiyaç fazlası piyasaya sürülürdü. Devlet adına satın alınan madenler, askeri maksatlı olarak Tophane ve Tersanede kullanılırdı. Madenler, sivil olarak da tedavüldeki paraların basılmasından süs eşyası yapımı, binaların çatılarının kaplanması ve gündelik ihtiyaç maddelerinin yapımına kadar geniş bir yelpazede kullanılırdı. Bu bağlamda Ma'adin-i Hümayun Emaneti dahilindeki madenlerde üretilen altın ve gümüşler, genellikle İstanbul'da bulunan Darphane-i Amire'ye gönderilirdi. Ergani madeninde elde edilen ham bakır ise işlenmek üzere önce Tokat'ta bulunan kalhaneye nakledilirdi. Bundan dolayı kaynaklarda Ergani'de üretilen bakıra "Tokat bakır" denilmiştir. Bu nedenle de Tokat'ta önemli bir bakırcılık sektörü oluşmuştur¹⁶. Ürünün bol olduğu veya Tokat'a nakliyatın güç olduğu durumlarda ham bakır, Diyarbakır'da bulunan kalhaneye gönderilirdi.

¹⁵ Tızlak, *a.g.e.*, s. 184

¹⁶ Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır", *Belleten*, S. 226, TTK, Ankara, 1996, s. 646.

Bunun dışında Ergani'de üretilen ham bakır, Kırık'ta bulunan top dökümhanesine de gönderilirdi.

Ma'adin-i Hümayun bölgesinde üretilen kurun ise devlet ihtiyaçları karandıktan sonra madenlerden serbest piyasaya verilebilmekte idi.

Ma'adin-i Hümayun Emaneti'ne bağlı madenlerde elde edilen altın ve gümüşler, önce Keban'da toplanır ve yaklaşık 40 kg. ağırlığındaki torbalar halinde teslimat senetleri ile birlikte senede birkaç defa olmak üzere XIII. yüzyıldan beri kullanılan bir ticaret yolu olan Malatya-Kırık ehir-Ankara güzergâhından İstanbul'a gönderilirdi.

Ergani madeninde üretilen bakır ise imlenmek üzere genellikle Tokat'a gönderildiği için ayrı güzergâhlardan İstanbul'a ulaştırılmıdır. Bu güzergâhlardan birisi 1795'e kadar kullanılan Tokat-Znıkmıt hattı, diğeri ise, tarihi olarak kullanılan bir ticaret yolundan ibarettir ki bu da Bağdat'tan başlayıp Harput üzerinden Kırkgöz Köprüsü- Malatya- Hasan Çelebi- Alacahan- Sivas üzerinden Tokat'a ulaşıyordu. Bu yol Tokat'tan sonra Samsun üzerinden deniz yolu ile İstanbul'a ulaşıyordu.

Ma'adin-i Hümayun bölgesinde üretilen ürünlerin ilgili yerlere nakli başlı başına ayrı bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü madenlerde elde edilen ürünlerin ilgili yerlere ulaştırılması, güvenlik tedbirleri ve oluşturulan düzen bir yana, nakil hayvanlarının temini açısından da önemli bir mesele olmuştur. Mesela 1809 yılında bu maksada yönelik olarak 5000-6000 civarında, 1824'de ise 4000 civarında deve kullanılmıdır. Nakliyat için gerekli olan bu develer, 1825 yılına kadar Bozok sancağı dahilinde ya da Pehlivanlı madeninden temin edilmiştir. Belirtilen tarihten sonra ise bu iş için Yeniil madeninin develeri kullanılmıdır¹⁷. Ergani madeninde elde edilen bakırın imlendiği yerlerden biri olan Diyarbakır'da bulunan kalhaneye nakliyat iminde ise Çüngüş ve Ergani kazalarında bulunan nakil hayvanları kullanılmıdır. Buralardaki hayvanların yeterli olmadığı durumlarda ise Bozok havalisinden temin edilen hayvanlardan istifade edilmiştir.

6- Madenler Bölgesinde Ekonomik Olayları

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun içerisinde bulunduğu durumu yansıtan göstergelerden birisi de, sosyal alanda yaşanan bunalım idi. Çünkü, 1740'lardan itibaren etkileri ve

¹⁷ Tızlak, *Ham Bakır İleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır*, s. 646.

meydana geldikleri alanlar itibariyle gittikçe yaygınla maya ba layan bir dizi e kıyalık hareketi Marmara'dan do uya do ru bütün Anadolu'yu sarmaya ba lamı tı

Bahsedilen bu karga a ortamından ve bu ortamın do u unda büyük etkisi bulunan e kıyalık olaylarından XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın ilk yansında Ma'adin-i Hümâyün Emaneti'ne ba lı madenler bölgesi de etkilenmi tir. Öyle ki, yörede daha önceki dönemlerden beri devam edegelen e kıyalık olayları, ele alınan dönemde bütün bölgedeki toplumsal düzeni ve tabiî olarak da bölge sınırları dâhilinde mevcut olan Keban ve Ergani madenleri ile bunlara ba lı madenlerde yürütülmekte olan madencilik faaliyetlerini alt üst etmi tir. Hatta bu olaylar, zaman zaman bölgenin idarecisi konumundaki Ma'adin-i Hümâyün Emaneti'ne atanan emirlerin üstesinden gelemeyecekleri boyutlara ula mı tır. Nitekim bize bu konuda 1824- 1825 yıllarında madenlerin ba nda emîn olarak görev yapmakta olan Salih Pa 'nın, kendisinden bol miktarda maden üretmesi istenilmesi üzerine 8 Nisan 1825'de Dersaadet'e göndermi oldu u ve merkezî yönetimden birtakım istekleri de içeren arzı ayrıntılı bilgiler vermektedir. Söz konusu arza göre, o yıllarda e kıyalık olayları maden idaresine tabi olan bütün yerle im birimlerinde etkili olmaya ba lamı tır. Öyle ki, maden cevherlerinin i lenmesinde ba lıca madde olan kömürü bölge ormanlarından temin etmek için gönderilen baltacılar e kıyalar yüzünden i göremez hale gelmi tir. Çünkü e kıya, onların mallarını ve hayvanlarını çalarak çalı malarını engellemi tir. Aynı ekilde onlar, da larda kömürcüba ılıkları da ele geçirek maden idaresini yemeklik haline getirmi lerdir. Bunu da da lardan tedarik edilmesine izin verdikleri az miktardaki kömür için kömürcüba ılardan ve dolayısıyla da maden idaresinden fazla miktarda ücret alarak yapmı lardır. Di er yandan e kıya, yörede yer alan yerle im birimlerini haraca ba layarak bazı kazalara yönetici olarak kendi istedi i ki ilerin atamasını yaptırmaya da ba lamı tır. Söz konusu dönemde e kıyanın bölgede yol güvenli ini de tehdit eder duruma geldi i de bu arzdan anla ılmaktadır.

Bütün bu sayılan hususların sonucunda yörede yürütülmekte olan madencilik faaliyetlerinden istenilen düzeyde verim elde edilemez olmu ve üretim dü meye ba lamı tır.

a - Madenler Bölgesinde E kıyalık Olaylarının Sebepleri

Bu bölgede XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen olayların, sebepleri ve olaylara katılanlar veya olayları

yapanlar açısından, aynı dönemlerde Anadolu'nun diğer yerlerinde görülenlerden biraz farklılıklar arzettiği görülmektedir. Çünkü sözkonusu yerlerde mazisi çok eski dönemlere dayanan madencilik etkinlikleri söz konusudur. Dolayısıyla adı geçen bölgelerde meydana gelen e kıyalık olaylarını ele alırken bölgedeki maden üretim faaliyetlerini de dikkate almak gerekmektedir. Böyle olunca da madenler bölgesinde ele alınan dönem boyunca meydana gelen olaylar, Anadolu'nun diğer yerlerinde aynı sıralarda meydana gelenler ile sebepleri ve faileri açısından büyük oranda farklılıklar arz etmektedir.

Bir kere bölgede meydana gelen olaylarda büyük ölçüde, o yörede yürütülen madencilik faaliyetleri sebebiyle tekalif-i örfiyeden ve genelde de seferden muaf tutulan a irretlerin, üzerlerine yüklenen mükellefiyetleri yerine getirmeme dü üncesi etkili olmu tur.

Di er yandan madenler, de erli bir nesne olmaları açısından beraberlerinde birçok e kıyalık olayı riskini ta ımı tır. Çünkü, altın ve gümü gibi de erli madenleri üretildikleri yerlerde veya nakil yolları üzerinde ele geçirmek, birtakım insanlara cazip gelmi tır. Böyle olunca da, Osmanlı döneminde sarp ve ıssız yerlerde bulunan altın ve gümü gibi de erli madenlerin elde edildi i yerler, daima saldırıya maruz kalmı tır. Buralara yapılan saldırıların iki karakteri vardır. Birincisi, bu tür hareketlerin ekonomik bir çıkar sa lamayı hedefleyen çapulculuk hareketleri, ikincisi de devlete ba kaldırma niteli indeki hareketler olmasıdır. Her iki karakterdeki hareketlerin ortak özelli i ise, devlete ait üretim yapılan ve önemli gelir sa layan maden ocaklarına saldırarak birikmi durumdaki madenleri veya madenlerde çalı makta olan i çilerin yiyecek ve sermayelerini çalı p çırpma ve ardından da üretim yapar durumdaki kuyuların faaliyetlerini engelleyici türden hareketlere giri mektir. Bu ise, genellikle üretim yapılan kuyuları ta ve su ile doldurmak, madencileri öldürmek vb. türden olaylar ekinde tezahür etmi tır. Madenlerin idarecisi konumundaki emirlere, madenlerde gerekli yatırımları yaparak bol miktarda üretim yapmaları maksatlarına yönelik olarak devlet tarafından verilen sermayeler de, e kıyalık olaylarına kalkı an insanlar için cazip gelen hususlardan biri olmu tur. Dolayısıyla, e kıyalık olaylarının sebeplerinden birisi de, sözü edilen sermayeler olmu tur. Bundan dolayı e kıya, zaman zaman maden emirlerinin evlerini de soymaya kalkı mı tır. Mesela Ma'adin-i Hümâyün emini Yusuf Ziya Pa a'nın görev yaptı ı 1800'lü yılların ilk ba larında onun, Ergani madenini kendi adına yönetmekle görevlendirmi oldu u vekilin

evine e kıya tarafından bir baskın düzenlenmi ve vekilin evinde bulunan 1500 keselik mal ve e yası alınmı , evi yakılmı ve çocukları tecrit edilmi tir¹⁸.

Madenlerin bizzat maden oca nda veya safla tırlımı vaziyette gerekli yerlere nakilleri esnasında soyulması da e kıyalar için cazip olan hususlardan biri olmu tur. Nitekim Kasım 1785'de madenlerden stanbul'a gönderilen hâzinenin bir kısmı, o sırada emîn olarak görev yapmakta olan ki inin bizzat kendisinin görevlendirmi oldu u adamlar vasıtasıyla soyulmu tur. Aynı ekilde 1810 yılında Ma'adin-i Hümâyûn hazinedarının bütün mal ve e yaları soyuldu u gibi, kendisi de öldürülmü tür. Yine 1811 yılında, madenlerden stanbul'da bulunan Darphaneye gönderilen altın ve gümü hâzineleri yolda e kıyalar tarafından soyulmu tur. Hatta aynı yıl e kıyalık faaliyetleri öyle bir hal almı tir ki, madenlerden Darphaneye gönderilmekte olan gümü ve bakırın sevkıyat i lemi bu yüzden kesintiye u ramı tir¹⁹.

Bunun yanında da larda baltacılar tarafından yakılan ve madencilik için olmaz ise olmaz unsurlardan biri olan da lardaki kömürler de e kıya gruplarının dikkatini çekmi tir. E kıya, da larda hazır vaziyette buldu u bu kömürleri zorla gasp ederek zaman zaman civar ehirlerde satarak para kazanma yoluna gitmi tir. Mesela 1788-1789 öncesinde Çemi kezek civarında meydana gelen e kıyalık olayından kelekçiler etkilenmi tir. Belirtilen tarihlerde Akçada 'da madenlere ula tırlmak üzere hazır halde bekletilmekte olan kömürler de çalınmı ve e kıya tarafından E in, Arapkir ve Divri i'de satılmaya kalkı ılmı tir. Yine 1805-1806 tarihlerinde madenlere kömür temin edilen da lar e kıya tarafından i gal edilmi ve bir yıl boyunca kütük temini ve kömür yakılması engellenmi tir.

Bölgedeki e kıyalık olaylarının meydana gelmesinde etkili olan faktörlerden bir di eri de çok büyük yetkilerle donatılarak madenler bölgesine gönderilen idarecilerin ihmalleri veya gev ek davranı ları olmu tur.

Yöredeki e kıyalık olaylarında ehl-i örf taifesinin halka kar ı zaman zaman uygunsuz tavırlar içerisine girmeleri veya halkı kandırmak veya

¹⁸ Tızlak, "XVIII. Yüzyılın kinci Yarısı ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Yukarı Fırat Havzasında E kıyalık Hareketleri", *Belleten*, c. LVII, S. 220, Ankara, s. 756.

¹⁹ Tızlak, *XVIII. Yüzyılın kinci Yarısı ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında E kıyalık Hareketleri*, s. 756.

tahrik etmek suretiyle yanlarına almaları da e kıyalık faaliyetlerinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu konuda 1811 yılında E inde meydana gelen bir olay örnek gösterilebilir. Belirtilen tarihte E in kazasında bir ki i, adı geçen kazayı maden idaresinden ayırmak ve kaza ahalisini rahata kavuşturmak bahanesiyle ortaya çıkmış ve bu konuda halktan Dersaadete bir arz göndertmiştir.

Madenler bölgesinde meydana gelen e kıyalık olaylarında etkili olan veya e kıyanın ini kolaylaştıran, onları bu i e tevessül etmede cesaretlendiren bir di er husus da, bölgenin co rafi bakımdan sarp, da lık ve kayalık alanlar ile kaplı olmasıdır. Çünkü, bölgenin bu özellikleri, alınan bütün tedbirlere ra men e kıyanın ini kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla, bölgedeki e kıya grupları, co rafyayı girişecekleri düzen dı hareketler için kolaylaştıran bir unsur olarak kullanılmışlardır. Düzenli askerî birliklerin kolayca hareket etmelerine imkan vermeyen arazi yapısı ile e kıya grupları, zaman zaman üzerlerine gönderilen kuvvetlerin önünden kaçabilmişlerdir.

b- Faileri Açısından Ma'adin-i Hümâyun Emaneti Dahilindeki E kıyalık Olayları

Ele alınan dönemde yörede meydana gelen bol miktardaki e kıyalık olaylarına katılanlar açısından yaklaşıldığında, bu olayların daha çok yörede yaayan ve gerek dolaylı gerekse dolaysız olarak madencilik faaliyetleri ile ilgili durumdaki birçok a ilet ve ki iler tarafından meydana getirildi i görülmektedir. Nitekim madencilik faaliyetlerinin yürütüldü ü yerlerden olan Malatya, Elazığ ve Tunceli yöreleri geçmişte eyh Hasanlı, Aluçlu, Ömerkanlı, Ümranlı, Dücek, Keleşorlu, zollu, Rivanlı, Zeyve, Perçikanlı, Herdi, Milli (Millo), Reyhanlı, Balabanlı, Disümlü ve Atmalı gibi birçok a ilet ve oyma ın ya adını bir bölge olmuştur. Bu a ilet ve oymakların bazıları zaman zaman yönetim kar ıtı olaylara kalkmışlardır.

c- E kıyalık Olaylarına Kar ı Alınan Tedbirler

Ma'adin-i Hümâyun Emaneti dahilindeki yerlerde zaman zaman meydana gelen e kıyalık eylemlerine kar ı devletin aldığı tedbirleri başlıklar halinde öylece sıralamak mümkündür: Her eyden önce devlet, maden ocaklarının bulunduğu yerlerde e kıyalık olayları riskine kar ı güvenlik görevlilerini her zaman hazır bulundurmıştır. Aynı ekilde maden ocağındaki görevlilerin görevleri başında bulunması veya

bulunmalarının sağlanması da devlet açısından öncelikli durumlardan olmuştur. Buna rağmen bir yerde e kıyalık faaliyeti meydana geldiğinde dair duyum alındığında önce hususi bir mübahir gönderilmi ve durumun marifetlerle tespiti yoluna gidilmiştir.

Bunun dışında devlet, bir yerde e kıyalık olayı meydana geldiğinde ilgilileri hemen cezalandırma yerine onları nasihatla doğru yola davet etme alternatifini kullanmıştır. Buna rağmen doğru yola girmeyen kişiler veya gruplar olduğunda suçlulara gereken cezanın verilmesi yoluna gidilmiştir. Olayların bastırılmadığı durumlarda veya bastırılmasından sonra devlet, madenlerin başına maden emini olarak muktedir kişileri idareci olarak atama yoluna gitmiştir.

Alınan tedbirlerin neticesinde etkisiz hale getirilen veya itaat altına alınan grupların bir daha bu türden olaylara teebbüs etmemeleri açısından devlet, olaylara kalkışanları nezre balama yöntemini kullanmıştır. Böylece söz konusu grupların itaat altına alınacağı duyurulmuştur. Buna rağmen e kıyalık olaylarına kalkışanların sözlerinde durmamaları durumunda uygulanan tedbir ise, ilgililerin tedip edilmeleri yani cezalandırılmaları olmuştur. Eğer e kıyalık faaliyetinde bulunan kişiler veya gruplar yine de sözlerinde durmazlar ise veya tekrar e kıyalık kalkışmaları en son balanan yöntem ise, ilgililerin sürgüne tabi tutulmaları olmuştur. Bu maksada yönelik bölgedeki e kıya gruplarının sıklıkla iskan edilmek istendikleri yer Rakka eyaleti olmuştur.

Sonuç

İlmesi en zor madenlerden olan demiri taşıyan ve demir üzerine destanı olan bir milletin torunları olarak Osmanlılar da, insan hayatının vazgeçilmezlerinden olan madenciliğe gereken önemi vermiş ve ele geçirdiği coğrafyalarda daha önceden mevcut olan maden ocaklarının üretimine devam etmesini sağlamış ve yeni maden ocaklarının aranmasına ve işletmeye alınmasına gereken önemi vermiştir. Bu tür maden ocaklarından bazıları Keban ve Ergani madenleri olmuştur. Osmanlı Devleti her iki madenin kendisi için önemini kavramış ve adı geçen madenlerden daha iyi ve daha fazla ürün elde edebilmek için 1775'lerde hususi bir idare tarzı oluşturmuş ve bunun adını da Ma'adin-i Hümayun Emaneti olarak koymuştur. XIX. yüzyılın ortalarına kadar bölgede madencilik faaliyetleri bu idare altında gayet verimli şekilde yürütülmüştür. Ancak uygulanan teknolojinin geriliği ve cevherlerin verimsizliği gibi nedenlerle Keban madeninde üretim faaliyetleri XIX. yüzyılın ortalarında durma noktasına gelmiştir.

Bunun dışında yörede yürütülen madencilik faaliyetleri birçok engelleme ile karşılaşmıştır. Bunların başında da ek kıyılık hareketleri gelmiştir. Madenlerin değerli bir meta olması ek kıyılık riskini beraberinde getirdiği gibi, madencilik faaliyetlerinin ve yükümlülüklerinin de zor olması ve bölge insanı tarafından pek kabul görmemesi de ek kıyılık olaylarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur ve meydana gelen olaylar zaman zaman maden üretim faaliyetlerini durma noktasına getirmiştir.

